

MILAN LIPOVAC

PROSVJETA I ŠKOLSTVO NA OSLOBODENOM TERITORIJU SLAVONIJE (1941—1945)

U specifičnim i teškim uvjetima oslobodilačke borbe i socijalističke revolucije naših naroda i narodnosti u Slavoniji se, već od prvih dana oružanog ustanka, pokreće i organizira odgojno-politička i kulturno-prosvjetna djelatnost u narodu. Nosioci tih aktivnosti, što ih, polazeći od važnosti prosvjete, inicira Partija, jesu *kulturne ekipe* i *agitpropi* pri štabovima slavonskih partizanskih jedinica.¹

Uspostavljanjem i povećanjem oslobođenog teritorija,² te razvitkom mreže narodnooslobodilačkih odbora, osobito onih najnižih, seoskih i općinskih, stvaraju se, potkraj 1942. godine, neophodni uvjeti za šire, svestranije i raznovrsnije narodno prosvjeđivanje, za odgoj i obrazovanje mladog naraštaja.

Organizacija i način rukovođenja kulturno-prosvjetnim radom

Najranije rukovođenje prosvjetom i školstvom na oslobođenom slavonskom području preuzima Centralni prosvjetni odbor za Slavoniju i Srem.³ On, kao središnje prosvjetno tijelo koje djeluje u sastavu Štaba III. operativne zone, potiče i planira, usmjerava i ujedinjava cjelokupnu prosvjetnu aktivnost.

Neposrednu brigu o organizaciji školskog i prosvjetno-kulturnog rada, što se ostvaruje prema uputama Inicijativnog odbora ZAVNOH-a, vode, do kraja mjeseca svibnja 1943. godine kulturno-prosvjetni odbori pri NOO-ima.⁴ Nakon osnivanja Oblasnog NOO-a za Slavoniju u studenom iste godine narodnooslobodilački odbori, organi nove demokratske i revolucionarne vlasti naroda, i njihovi prosvjetni odjeli u potpunosti organiziraju i rukovode školstvom, prosvjetom i kulturnom djelatnošću.

Oblasni prosvjetni odjel,⁵ zajedno s općinskim, kotarskim i okružnim organima narodne prosvjete, pokreće i organizira prosvjetno-propagadne akcije, otvara osnovne i srednje škole, osniva analfabetske, općeobrazovne, učiteljske i druge tečajeve. On, nadalje, izrađuje Pravilnik o takmičenju u radu na prosvjetnom polju, Pravilnik o radu općeobrazovnih tečajeva, Nastavni plan i program za tečajeve opetovnice, Priručnik za učitelje osnovnih škola itd.

Osvrćući se na rezultate kulturno-prosvjetnog i školskog rada na oslobođenom slavonskom teritoriju, Odjel narodne prosvjete ZAVNOH-a u dopisu od 29. listopada 1944. ističe: »Oblasni NOO za Slavoniju je postigao velike uspjehe i po organizaciji prosvjetnog rada ubraja se među naše najbolje okružne, odnosno oblasne NOO-e«.⁶

Sirenje mreže partizanskih osnovnih i srednjih škola

U oslobođenim zaseocima i selima središnje i sjeverozapadne Slavonije, na području Papuka i Pšunja, Krdinje i Bilogore otvaraju se potkraj 1942. i početkom 1943. godine prve osnovne škole.

Nastava u školama izvodi se prema Privremenom nastavnom planu za narodne škole na oslobođenom području Slavonije i Srema.⁷ U nastojanju da se rad osnovnih škola na cijelom slobodnom teritoriju Hrvatske sadržajno ujednači i proširi, prosvjetni organi ZAVNOH-a donose nastavne planove i programe rada. To su: *Nastavni program rada u narodnim školama*,⁸ *Minimalni i maksimalni nastavni plan i program za narodne osnovne škole*,⁹ *Maksimalna nastavna osnova za osnovne škole*¹⁰ i na kraju, *Nastavni plan i program za osnovne škole*.¹¹ Zadaci škole i sadržaj nastave su, u tim dokumentima, sve preciznije i potpunije, preglednije i sistematičnije izloženi i određeni. Oni odražavaju novi duh narodne osnovne škole u NOB-i i njezinu orijentaciju na odgoju *svestrano razvijene i slobodne, stvaralačke i revolucionarne* mlade generacije.

Zahvaljujući zalaganju organa narodne vlasti i masovnih antifašističkih organizacija, u Slavoniji je samo do 31. svibnja 1943. godine otvoreno 8 partizanskih osnovnih škola.¹² Njihov se broj, poslije neuspjeha što ga je neprijatelj pretrpio u IV. i V. okupatorsko-kvislinškoj ofenzivi, ubrzano povećava. Ovdje, u lipnju iste godine, radi 15 osnovnih škola.¹³ »Ni jedno selo, ni jedno dijete«, pisala je tadašnja štampa, »ne smije biti bez škole (...)«.¹⁴

Potkraj ljeta i početkom jeseni 1943. godine, kada jedinice Šestog slavonskog korpusa učvršćuju postojeći i proširuju slobodni teritorij, nastaju povoljnije mogućnosti za razvitak mreže osnovnih škola. Kulturno-prosvjetni odbori, što organizirano djeluju na terenu,¹⁵ pojačavaju sada svoju aktivnost. Oni, između ostalog, nastoje otvoriti što veći broj osnovnih škola. Kao rezultat tih nastojanja u oslobođenim slavonskim mjestima u mjesecu listopadu rade 34 osnovne škole.¹⁶ Ovdje ih, međugo iza toga, ima 55.¹⁷

Uvjeti rada u školama, uza sve napore koje ulažu KPO-i, izuzetno su nepovoljni. Nastava se održava u skućenim prostorijama, najčešće u *privatnim kućama* i *barakama*. U Slavoniji su, osim toga, poznate i tzv. *šumske škole*. U radu škola, u njihovoj nastavnoj i izvannastavnoj djelatnosti, središnje mjesto zauzima ostvarivanje odgojnih zadataka.

Osnovno školstvo na oslobođenom području Slavonije bilježi i dalje napredak. Unatoč svim pokušajima neprijatelja da onemogući prosvjetni rad, organi narodne vlasti osnivaju narodne osnovne škole. Njih u siječnju 1944. godine djeluje 85. Istodobno, postoje svi uvjeti da se »(...) otvori odmah još 26 škola«. ¹⁸ Nastava se, već potkraj veljače, izvodi u 93 osnovne škole. U njima je, od ukupno 4.217 obveznika, obuhvaćeno 2.689 polaznika. ¹⁹

Zahtjevi za organiziranjem rada partizanskih osnovnih škola sve su brojniji. U oslobođenim selima, čim bi osigurali najnužniji prostor, traže da im se, kako djeca ne bi ostala bez prosvjete, upute narodni učitelji.

Na teritoriju Slavonije u travnju 1944. dolazi do značajnijeg porasta broja osnovnih škola. Sredinom tog mjeseca njih postoji 108 ²⁰ a krajem mjeseca 135. Škole imaju 3.441 učenika i 146 učitelja. ²¹ U većini osnovnih škola rad je organiziran po razredima, a nastava se izvodi prema maksimalnom nastavnom planu i programu.

Izvjestan zastoj u širenju mreže osnovnih škola što ga je prozročila neprijateljska ofenziva javlja se krajem proljeća 1944. godine. Tada su, štoviše, neke škole, kojima su porušene ili spaljene školske zgrade, morale privremeno prekinuti rad.

U organizaciji školstva na slobodnom slavonskom području sve aktivniju i zapaženiju ulogu imaju okružni NOO-i. Oni, u suradnji s nižim organima narodne i prosvjetne vlasti, nastoje oživjeti i proširiti rad osnovnih škola. U tom cilju se, u toku ljetnih mjeseci, obavljaju temeljite pripreme za početak rada škola u nastupajućoj školskoj 1944/45. godini.

Na području Slavonije je samo u rujnu i u prvoj polovici listopada 1944. broj osnovnih škola porastao od 155 na 256 (proradila je 101 škola). Na tako skokovit razvitak osnovnog školstva odlučno je, pored nešto povoljnije vojno-političke situacije, utjecalo i to što su »narod i narodna vlast, koji su prigrlili škole kao svoje (...)«, pokazali i ispoljili »plodonosnu samoinicijativu u rješavanju školskih i uopće prosvjetnih problema (podv. ML)«. ²²

Osnovne škole na oslobođenom teritoriju Slavonije
14. listopada 1944. godine²³

Okružni NOO	Broj škola	Učitelji			Broj učenika	
		struč- ni	is te- čajem	svoga	obvez- nika	polaznika
Virovitica	88	95	28	123	5 600	3 393
Nova gradiška	96	92	43	135	732	357*
Slav. Brod	45	47	5	52	2 534	1 928
Našice	24	16	16	32	1 253	751
Osijek	3	2	1	3	139	117
Ukupno:	256	252	93	345	10 258	6 546

Najveći broj škola, kako se vidi iz statističke tabele, nalazi se na području Okružnog NOO-a Nova Gradiška. U okrugu Osijek, koji je pretežno neoslobođen, najslabije su mogućnosti za rad osnovnih škola.

U Slavoniji se prema uputama ZAVNOH-a osnivaju školski centri. U mnogim školama rade kombinirana odjeljenja. Učitelji izvode nastavu s velikim brojem djece. »Podaci pokazuju da na vašem teritoriju«, kaže se u dopisu Oblasnom NOO-u za Slavoniju, »dolazi na jedno nastavničko lice 43—47 učenika.«²⁴ U osnovnim školama se, pored redovite nastave, značajna pažnja poklanja izvan nastavnim oblicima rada. Učenici izrađuju zidne novine, priređuju priredbe, odlaze na prosvjetne zborove, prisustvuju mitinzima i konferencijama.

Najviši stupanj razvijenosti partizanskog osnovnog školstva na području Slavonije ostvaren je u mjesecu studenom 1944. godine. Tada djeluju ukupno 293 škole, sa 17.651 obveznikom i 13.092 polaznika. U školama ima 411 prosvjetnih radnika. Svijest naroda je »(..) na visini i narod želi našu školu«, ističe se u izvještaju odjela narodne prosvjete ZAVNOH-a. »Danas u Slavoniji rade škole u mnogim selima gdje ih prije rata nije bilo.« (podv. ML)²⁵

Potkraj 1944. i početkom 1945. godine, zbog prodora okupatora na slobodni teritorij, dolazi do osjetnog pogoršanja stanja osnovnog školstva. Dio škola, u očekivanju završnih borbi na tlu Slavonije, evakuiran je u oslobođenu Vojvodinu. Većina preostalih škola prestaje raditi. Nepovoljne okolnosti za školsku djelatnost traju sve do konačnog oslobođenja slavonske oblasti.

Na teritoriju Slavonije su, već sredinom 1944. godine, prorađile prve škole na nacionalnosti. Odgojno-obrazovni rad u tim školama ostvaruje se prema nastavnom planu i programu ZAVNOH-a. U mjestu Mačkovcu, kotar Podrav. Slatina, radi škola na mađarskom jeziku. Osnovna škola na njemačkom jeziku otvorena je u Tomašancima, kotar đakovački. Nastava na češkom jeziku se najprije organizira u selu Hrastovcu kod Grubišnog Polja a po-

tom, u ožujku 1945. godine, u Otkopima i Končanici, na području Kotarskog NOO-a Daruvar.²⁶

Kada je u Slavoniji, u jesen 1944. godine, oslobođeno više većih mjesta i gradova, započinju raditi prve srednje opće i stručne škole. Nastava se u tim školama izvodi u duhu NOB-e.

Odjel narodne prosvjete ZAVNOH-a u studenom iste godine donosi Nastavni plan i program za gimnazije.²⁷ U Slavoniji već početkom mjeseca listopada djeluje 7 gimnazija. Niže gimnazije rade u Daruvaru, Grubišnom Polju, Kutjevu, Pakracu i Podrav. Slatini, a osmorazredne u Požegi i Virovitici.²⁸ Sedamnaestog prosinca 1944. u svim gimnazijama ima 1.906 učenika i 67 nastavnika.²⁹

Da bi se osposobio stručni kadar potreban narodnoj privredi, na oslobođenom slavonskom području osnivaju se srednje stručne škole. Tu djeluju: Škola željezničkih prometnika u Lipiku,³⁰ Trgovačka akademija u Daruvaru,³¹ Ženska stručna škola u Daruvaru i više škola učenika u privredi.

U životu partizanske osnovne i srednje škole važno mjesto zauzimaju pionirska i omladinska organizacija. One vrše snažan utjecaj na *odgojno i idejno oblikovanje* djece i omladine, na *izgrađivanje nove moralno-političke svijesti* mlade generacije.

Vodeći brigu o djeci palih boraca i djeci žrtava fašističkog terora, masovne organizacije i narodna vlast osnivaju dječje domove. Prvi dom, što je otvoren još u jesen 1943, nalazi se u Ravnoj Gori. Rad dječjih domova je, iduće godine, organiziran u Gornjoj Garešnici, Suhopolju, na Zvečevu, u Orahovici i Lipiku.³²

Nastojeći omogućiti djeci iz naroda polazak srednjih škola, otvaraju se *đački domovi*. Organizacija života u domovima odvija se prema uputama Odjela narodne prosvjete ZAVNOH-a.³³ Domovi rade u Daruvaru, Grubišnom Polju,³⁴ Kutjevu, Našicama, Pakracu,³⁵ Virovitici i Podrav. Slatini. U *đačke domove* je, potkraj 1944. godine, smješteno ukupno 465 srednjoškolaca.³⁶

Obrazovanje i osposobljavanje prosvjetnih radnika

Oblici idejno-političkog i stručno-pedagoškog usavršavanja prosvjetnih radnika na oslobođenom području Slavonije jesu: *sastanci učiteljskih radnih zajednica, općinski stručni sastanci učitelja, kotarska prosvjetna savjetovanja i okružne, odnosno oblasne prosvjetne konferencije.*

Na sastancima učitelja u općinama zajednički se planira odgojno-obrazovni rad, održavaju se ogledna praktična predavanja u razredu i teorijska predavanja iz pedagogije, didaktike i metodike. U cilju političke izgradnje prosvjetnih radnika čitaju se referati i vodi diskusija o »(...) suvremenim političkim događajima iznesenim u našoj štampi«.³⁷ Šira prosvjetna problematika se, jedanput mjesečno, raspravlja na kotarskim prosvjetnim savjetovanjima.

U oslobođenom Voćinu se 7. i 8. studenog 1943. godine održava Prva oblasna prosvjetna konferencija. Na kon-

ferenciji sudjeluje oko 150 učiteljskih pripravnika, učitelja, profesora i kulturnih radnika s oslobođenog i neoslobođenog teritorija Slavonije.³⁸ Konferencija je na kraju svoga rada usvojila Rezoluciju u kojoj se, uz ostalo, njezini sudionici obavezuju da će povjerenu im »(...) životnu snagu naroda, njegovu omladinu odgajati tako da bude i sposobna i dostojna preuzeti tekovine stečene krvlju njihovih otaca«.³⁹

Oblasni prosvjetni organi, da bi ublažili stalan nedostatak učitelja u Slavoniji, organiziraju u čitelske tečajeve. Nastavne planove i programe za tečajeve, tromjesečne⁴⁰ i petomjesečne⁴¹ izrađuje i donosi Odjel narodne prosvjete ZAVNOH-a.

Prvi učiteljski tečajevi, što traju svega deset do petnaest dana, organiziraju se u toku ljeta i jeseni 1943. godine. Oni rade u Slatinskom Drenovcu,⁴² Cikotama⁴³ i Mijačima.⁴⁴ Sredinom siječnja 1944. godine počinje tečaj u Orljavcu.⁴⁵ Ovdje je, poslije toga, održano još nekoliko učiteljskih tečajeva. Jednomjesečni i tromjesečni tečajevi za učitelje održavaju se u Gornjoj Pištani⁴⁶ i Đulovcu.⁴⁷ Polaznici tečajeva se, nakon završetka njihova rada, raspoređuju na učiteljska mjesta u oslobođena slavonska sela.

Kako broj učitelja koji završavaju oblasne tečajeve ne zadovoljava stvarne potrebe za tim kadrom, organiziraju se, u listopadu 1944. okružni učiteljski tečajevi. Oni traju četiri, odnosno pet mjeseci i održavaju se u Pakracu, Đulovcu i drugdje. Tečajevi za učitelje u Slavoniji u travnju 1945. godine imaju 86 polaznika.

Prosvjetni radnici koji s okupiranog prelaze na oslobođeni teritorij uključuju se u pedagoško-političke tečajeve. Ti tečajevi se u rujnu i listopadu 1944. organiziraju u Požezi, Grubišnom Polju, Podrav. Slatini, Virovitici itd. Većina polaznika tečajeva je »pažljivo pratila predavanja i«, kako se navodi u izvještaju Oblasnog NOO-a »živo ulazila u diskusiju. Kursevi imaju svoje zidne novine. Nastavnicima je bilo omogućeno da se upoznaju s našom štampom (...)«.⁴⁸

Izvještavajući o radu pedagoško-političkih tečajeva, Odjel narodne prosvjete ZAVNOH-a piše: »Prilivom velikog broja učitelja oslobođenog Daruvara, Pakraca i drugih mjesta, javila se potreba za izgrađivanjem tih učitelja u duhu NOP-a (...). Prosvjetni odjel Oblasnog NOO-a za Slavoniju organizirao je za te učitelje posebne tečajeve.«⁴⁹

Redovito obrazovanje učitelja započinje u jesen 1944. godine u oslobođenom Pakracu. Ovdje je otvorena Učiteljska škola. Ona sredinom mjeseca studenog ima 4 odjeljenja i 86 učenika.⁵⁰ U sastavu požeške gimnazije se, u isto to vrijeme, osnivaju 2 učiteljska odjeljenja prvog razreda.

Narodno prosvjeđivanje i obrazovanje odraslih

Na sektoru općekulturnog uzdizanja naroda u Slavoniji odvijala se uspješna i vrlo raznovrsna aktivnost. Odbori za suzbijanje analfabetizma, koji se osnivaju gotovo u svim zaseocima i selima, pokreću široku akciju opismenjavanja omladine i odraslih.

Početakom 1943. godine na oslobođenom slavonskom području organiziraju se prvi tečajevi za nepismene. Oni, od 5. studenoga iste godine, rade prema *Nacrtu plana i programa za analfabetke tečajeve*⁵¹, što ga donosi Prosvjetni odjel ZAVNOH-a.

Veći broj tečajeva opismenjavanja osniva se u jesen 1943. godine. Njih vode »(...) učitelji, te članovi AFŽ-a i USAOH-a. Može podučavati«, naglašava se u zapisniku sa sjednice Oblasnog KPO-a za Slavoniju, »svatko tko ima ljubavi i volje za taj posao«.⁵²

Osamnaestog siječnja 1944. u Slavoniji radi 55 analfabetških tečajeva. Njih polazi 760 tečajaca,⁵³ uglavnom omladine i žena. Na cijelom oslobođenom području već potkraj mjeseca veljače djeluje 156 tečajeva.⁵⁴ Aktivnost što se u borbi protiv nepismenosti ostvaruje u Slavoniji pozitivno ocjenjuje Prosvjetni odjel ZAVNOH-a. »Vidi se da ste vi tom radu«, ističe se u dopisu ZAVNOH-a, »posvetili mnogo pažnje pa ćete, vjerojatno, imati i dobre uspjehe.«⁵⁵

*Analfabetški tečajevi na oslobođenom teritoriju Slavonije —
23. travnja 1944. godine*⁵⁶

Okružni NOO	Broj tečajeva	Broj nepismenih	
		obveznika	polaznika
Nova Gradiška	88	1 881	1 046
Virovitica	36	552	307
Našice	25	381	327
Slav. Brod	6	—	—
Osijek	2	—	—
Ukupno:	157	2 814	1 680

Na mnogim tečajevima opismenjavanja, pored nastave čitanja, pisanja i računanja, ostvaruju se i druge aktivnosti: održavaju se usmene novine, izrađuju zidne novine, raspravlja o tekućim političkim događajima i slično.

Omladina sa završenom osnovnom školom pohađa tečajeve opetovnice. *Plan i program za kratak kurs opetovnice* izrađuje Prosvjetni odjel Oblasnog NOO-a za Slavoniju. U oslobođenim slavonskim selima tečajevi opetovnice se osnivaju u proljeće 1944. godine. Narod je ove »(...) kurseve primio vrlo dobro i na njih dobrovoljno dolaze odrasli ljudi, žene pa i starci«.⁵⁷

Tečajevi opetovnice se u rujnu 1944. održavaju na području novogradiškog i brodskeg okruga. U kotaru Đakovo te tečajeve krajem mjeseca prosinca polazi ukupno 769 opetovničara.⁵⁸ Početkom 1945. godine na teritoriju Okružnog NOO-a Virovitica tečajevi opetovnice djeluju u 56 sela. Omladina vrlo rado pohađa tečajeve i izražava »želju da na godinu polazi opet sličan kurs«.⁵⁹

Funkcionari okružnih i oblasnih NOO-a i rukovodioci operativnih partizanskih jedinica uključuju se u općeobrazovne

tečajeva. Nastava na tim tečajevima izvodi se prema programu koji obuhvaća skraćeno gradivo općeobrazovne srednje škole.

Oblasni tečaj za opće obrazovanje počinje raditi 29. srpnja 1944. godine.⁶⁰ On ima 43 polaznika. Četiri okružna općeobrazovna tečaja, što rade na području virovitičkog, novogradiškog, broskog i našičkog okruga, pohađa ukupno 200 tečajaca.⁶¹

Na oslobođenom teritoriju Slavonije organiziraju se brojni stručni tečajevi. To su: *zdravstveni, administrativni, administrativno-knjigovodstveni, upravni, sudski, poljoprivredni i veterinarski tečajevi*, te *tečajevi za administratore gospodarskih komisija*. Najviše je tečajeva održano za pomoćno zdravstveno osoblje, bolničare i higijeničare. Njih je u Slavoniji, samo do III. zasjedanja ZAVNOH-a, bilo 22, s oko 350 polaznika.⁶²

Aktivistkinje organizacije žena osposobljavaju se na oblasnim tečajevima AFŽ-a. Njih je, do veljače 1943, održano 5, s 53 tečajke. »Našim drugaricama kursistkinjama nikad nije previše učenja, kod njih se osjeća neugasiva žeđ za znanjem.«⁶³ O tečajevima AFŽ-a list »Udarnica« u lipnju iste godine piše: »Oko 130 drugarica iz čitave Slavonije, s oslobođenog i neoslobođenog teritorija, završile su naš kurs.«⁶⁴

Ideološko obrazovanje skojevskog i partijskog kadra ostvaruje se na političkim tečajevima. U Slavoniji su do ljeta 1943. godine organizirana 4 srednja i 1 viši skojevski tečaj. Njih završava 112 rukovodioca SKOJ-a.⁶⁵

Niže partijske tečajeve osnivaju okružni komiteti, a srednje Oblasni komitet KPH. U razdoblju od 1. siječnja do 23. studenoga 1943. održano je 12 srednjih partijskih tečajeva, sa 176 polaznika.⁶⁶ Izbor polaznika za više partijske tečajeve, koje organizira Centralni komitet KPH, vrše, u dogovoru s Oblasnim komitetom KPH za Slavoniju, okružni komiteti.

Kulturno-umjetnička i izdavačka djelatnost

U omladinskim domovima i domovima kulture odvija se aktivnost različitih kulturno-umjetničkih društava: *diletantskih i recitatorskih grupa, pjevačkih zborova, folklornih sekcija* i dr. Pri okružnim NOO-ima rade *kazališne družine*. Zapaženu kulturnu aktivnost na slobodnom teritoriju Slavonije ostvaruje *Prvo slavonsko kazalište*. Ono je osnovano još u studenom 1942. godine. Umjesto njega, u jesen iduće godine, djeluje *Kazalište narodnog oslobođenja Slavonije*. Njegov »(...) program je postajao sve bogatiji i vredniji, on je rastao zajedno s uspjesima narodne borbe, dobivao je od nje na poletu i sam joj je davao polet.«⁶⁷ KINOS je, za godinu dana postojanja, imao preko 200 nastupa.

Na oslobođenom slavonskom području djeluju mnogi umjetnici: režiseri, književnici, muzičari, kipari i slikari. Oni, poput Anđelke Turčinović (Martić), Nikole Kečanina, Hinka Singera, Ivana Raina i drugih, »stvaraju za svoj narod, ulažu napore da bi ubrzali put pobjedi (...)«.⁶⁸

Najranija izdavačka djelatnost u Slavoniji ostvaruje se ciklostilskim tehnikama. Kada je u Ravnoj Gori, u jesen 1943. godine, osnovana štamparija, ovdje se štampa preko 20 listova. Među njima su: »Slavonski partizan«, »Mladi borac«, »Kulturni prilozi«, »Udarnica«, »Glas Slavonije« i dr. Partizanska štampa odigrala je važnu ulogu u poticanju borbenog morala naroda, razvijanju njegova političkog jedinstva i učvršćivanju vjere u konačnu pobjedu pravedne narodnooslobodilačke borbe.

X X X

Masovne antifašističke organizacije i organi narodne i prosvjetne vlasti ostvaruju bogatu i raznovrsnu prosvjetnu i školsku djelatnost na oslobođenom teritoriju Slavonije. Oni uspostavljaju i šire mrežu partizanskih osnovnih i srednjih škola, otvaraju dječje i đачke domove, organiziraju različite oblike prosvjećivanja i općekulturnog uzdizanja naroda. U cjelokupnoj toj aktivnosti značajan doprinos su dali narodni učitelji. Kao politički, društveni i pedagoški radnici oni se odlučno zalažu i bore za izgradnju nove škole i prosvjete, za ostvarivanje antifašističkog, demokratskog i revolucionarnog cilja odgoja i obrazovanja djece, omladine i odraslih.

BILJESKE

¹ U Slavoniji se, u toku mjeseca listopada i prosinca 1941. godine, osnivaju prvi partizanski odredi: Partizanski odred »Matija Gubec«, Psunjski partizanski odred i Papučko-krndijski partizanski odred, te Prvi slavonski narodnooslobodilački partizanski bataljon. Krupnije operativne jedinice, Prva slavonska brigada i Prva slavonska divizija, formirane su potkraj 1942. godine.

² U izvještaju Štaba III. operativne zone, što je 29. kolovoza 1942. upućen Glavnom štabu NOP odreda Hrvatske, navodi se: »Oslobođenih sela bilo je nešto oko 120« (stanje: 15. srpnja 1942). Građa za historiju Narodnooslobodilačkog pokreta u Slavoniji (dalje: GRAĐA), knj. II, dok. 205, Historijski institut Slavonije, Slav. Brod 1963, 421.

³ Odbor je osnovan 1. veljače 1943. godine. Njegov tajnik je Mane Trbojević. GRAĐA, knj. IV, dok. 119, Slav. Brod 1965, 268.

⁴ Oblasni kulturno-prosvjetni odbor djeluje od početka srpnja 1943. godine. U njegov su sastav ušli predstavnici Privremenog oblasnog NOO-a, AFŽ-a i USAOH-a, te jedno stručno lice. Radom KPO-a poslije njegova konstituiranja rukovodi Bogdan Crnobrnja a potom, od jeseni iste godine, Josip Cazi.

⁵ Na sjednici Oblasnog NOO-a za Slavoniju, što je održana u veljači 1944, imenovani su članovi Prosvjetnog odjela. Na mjesto pročelnika Odjela postavljen je Edo Vajnaht, a prosvjetni referenti su: Mika Sarajčić, profesor, i Uroš Vicković, učitelj. Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, Zagreb (dalje: IHRPH), NV — 68/56: Zapisnik sjednice Izvršnog odbora Oblasnog NOO-a za Slavoniju od 26. veljače 1944. godine.

⁶ Arhiv Hrvatske, Zagreb (dalje: AHZ), Prosvjetni odjel ZAVNOH-a: Dopis Odjela narodne prosvjete ZAVNOH-a, br. 791 od 29. listopada 1944, Oblasnom NOO-u za Slavoniju.

⁷ Hrvatski školski muzej, Pedagoški arhiv, Zagreb (dalje: HŠM — PAZ), Oblasni NOO za Slavoniju, K — 2607: Privremeni nastavni plan za narodne škole na oslobođenom području Slavonije i Srema, proljeće 1943. godine. Izdanje Centralnog prosvjetnog odbora za Slavoniju i Srem. Program početne stvarne nastave obuhvaća, pored ostalog, ove sadržaje: Protunarodni bijes okupatora. Partizani vode borbu protiv palikuća. Uprava u rukama NOO-a.

⁸ Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske, Zbornik dokumenata (dalje: ZAVNOH), knj. I, Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, Zagreb 1964, 258—260. Značajno mjesto u programu, u radu višeg odjeljenja, zauzima nastava povijesti. Naročita se pažnja u okviru tog predmeta poklanja tekućim zbivanjima iz NOR-a. Obraduje se, s tim u vezi, stanje u Jugoslaviji neposredno prije okupacije, napad na Beograd i podjela naše zemlje. Slijede, iza toga, programski sadržaji: »3. Poziv Komunističke partije na oslobodilački ustanak. Rukovodstvo Komunističke partije. Nakane okupatora: uništenje naših naroda pomoću bratoubilačkog rata (...). Zalog naše borbe i uspjeha: oružano bratstvo naših naroda, posebno Hrvata i Srba u Hrvatskoj. Cilj naše borbe: a) istjerivanje okupatora i uništenje njihovih sluga, b) samoodređenje naroda.«

⁹ Minimalni plan namijenjen je školama koje rade u težim uvjetima. Ako škola ima zgradu, namještaj, najosnovnija nastavna sredstva i stručnog učitelja, nastava se izvodi prema maksimalnom planu.

¹⁰ HŠM — PAZ, Prosvjetni odjel ZAVNOH-a: Maksimalna nastava osnova za osnovne škole, svibanj 1944. godine. Izdanje Prosvjetnog odjela ZAVNOH-a.

¹¹ HŠM — PAZ, Prosvjetni odjel ZAVNOH-a: Nastavni plan i program za osnovne škole, br. 644 od 25. rujna 1944. godine. Izdanje Odjela narodne prosvjete ZAVNOH-a.

¹² AHZ, Prosvjetni odjel ZAVNOH-a: Izvještaj Prosvjetne komisije Privremenog oblasnog NOO-a za Slavoniju od 31. svibnja 1943, Izvršnom odboru ZAVNOH-a.

¹³ One se nalaze na područjima: psunjskom 5, bilogorskom 5, diljskom 3 i papučko-krndijskom 2. Muzej revolucije naroda Hrvatske (dalje: MRNH), Zagreb, Fond štampe (1941—1945): »Glas Slavonije«, br. 1 od 24. lipnja 1943, 5.

¹⁴ IHRPH, Zagreb, Fond štampe (1941—1945): »Riječ Psunja«, br. 1 od 15. kolovoza 1943, 5.

¹⁵ Samo na području požeškog kotara uspješno rade tada KPO-i u 6 općina i 34 sela. AHZ, Prosvjetni odjel ZAVNOH-a: Izvještaj Kulturno-prosvjetnog odbora Privremenog oblasnog NOO-a za Slavoniju, br. 204 od 21. listopada 1943, Izvršnom odboru ZAVNOH-a.

¹⁶ Isto, 6.

¹⁷ MRNH, Zagreb, Fond štampe (1941—1945): »Glas Slavonije«, br. 17 od 2. prosinca 1943, 5.

¹⁸ IHRPH, NV — 68/53: Zapisnik sjednice Izvršnog odbora Oblasnog NOO-a za Slavoniju od 20. siječnja 1944. godine.

¹⁹ IHRPH, NV — 68/56: Zapisnik sjednice Izvršnog odbora Oblasnog NOO-a za Slavoniju od 26. veljače 1944. godine.

²⁰ IHRPH, NV — 68/71: Zapisnik sjednice Izvršnog odbora Oblasnog NOO-a za Slavoniju od 15. travnja 1944. godine. Sjednici prisustvuju: Simo Lukić, Jovanka Pavić, Edo Vajnaht, Gabrijel Vidović, Luka Kovač, Đorđe Momčilović i Đuro Jović.

²¹ IHRPH, NV — 70/279: Izvještaj Prosvjetnog odjela Oblasnog NOO-a za Slavoniju, br. 182 od 23. travnja 1944, Prosvjetnom odjelu ZAVNOH-a.

²² HŠM, Zagreb: »Narodna prosvjeta«, br. 1 od 1. listopada 1944, 3.

²³ HŠM — PAZ, Prosvjetni odjel ZAVNOH-a: Izvještaj Oblasnog NOO-a za Slavoniju o stanju osnovnih škola, br. 385 od 14. listopada 1944, Odjelu narodne prosvjete ZAVNOH-a.

* Podaci o broju obveznika i polaznika su nepotpuni.

²⁴ AHZ, Prosvjetni odjel ZAVNOH-a: Dopis Odjela narodne prosvjete ZAVNOH-a, br. 791 od 29. listopada 1944, Oblasnom NOO-u za Slavoniju.

²⁵ ZAVNOH, knj. III, Zagreb, 1975, 502 (Izvješaj Odjela narodne prosvjete ZAVNOH-a, br. 731 od 20. studenoga 1955, Predsjedništvu ZAVNOH-a).

²⁶ MRNH, Zagreb, Fond štampe (1941—1945): »Vjesnik«, br. 9 od 10. ožujka 1945, 9.

²⁷ AHZ, Prosvjetni odjel ZAVNOH-a: Nastavni plan i program za gimnazije, br. 803 od 1. studenoga 1944. godine. Izdanje Odjela narodne prosvjete ZAVNOH-a.

²⁸ AHZ, Prosvjetni odjel ZAVNOH-a: Izvješaj Oblasnog NOO-a za Slavoniju o stanju srednjih škola, br. 619 od 7. listopada 1944, Odjelu narodne prosvjete ZAVNOH-a.

²⁹ HŠM — PAZ, Oblasni NOO za Slavoniju, K — 2607: Prosvjetni izvješaj Oblasnog NOO-a za Slavoniju, br. 1001 od 17. prosinca 1944, Odjelu narodne prosvjete ZAVNOH-a.

³⁰ AHZ, Prosvjetni odjel ZAVNOH-a: Izvješaj Odjela narodne prosvjete ZAVNOH-a, br. 864 od 13. studenoga 1944, Predsjedništvu ZAVNOH-a.

³¹ Historijski arhiv, Osijek (dalje: HAO), Oblasni NOO za Slavoniju (1943—1945): Dopis Trgovačke akademije u Daruvaru, br. 30 do 15. studenoga 1944. godine.

³² IHRPH, Zagreb, Fond štampe (1941—1945): »Glas Slavonije«, br. 30 od 21. studenoga 1944, 4.

³³ HAO, Oblasni NOO za Slavoniju, K — 418: Upute za organizaciju đачkih domova, br. 942 od 30. studenoga 1944. godine. Izdanje Odjela narodne prosvjete ZAVNOH-a.

³⁴ IHRPH, NV — 77/1395: Dopis Okružnog NOO-a Virovitica, br. 511 od 30. listopada 1944, Kotarskom NOO-u Grubišno Polje.

³⁵ HAO, Oblasni NOO za Slavoniju (1943—1945): Izvješaj o radu Prosvjetnog odjela Okružnog NOO-a Nova Gradiška, 3. prosinca 1944. godine.

³⁶ HŠM — PAZ, Oblasni NOO za Slavoniju, K — 2607: Prosvjetni izvješaj Oblasnog NOO-a za Slavoniju, br. 1001 od 17. prosinca 1944, Odjelu narodne prosvjete ZAVNOH-a.

³⁷ HAO, Oblasni NOO za Slavoniju, K — 417: Organizacija prosvjetnog rada, br. 929 od 25. studenoga 1944. godine. Izdanje Odjela narodne prosvjete ZAVNOH-a.

³⁸ IHRPH, NV — 68/35: Zapisnik s Prve konferencije učitelja, profesora i učiteljskih pripravnika, 7. i 8. studenoga 1943. godine.

³⁹ GRAĐA, knj. VIII, dok. 136, Slav. Brod 1973, 377. Tekst Rezolucije je sačinio Odbor u sastavu: Ivo Sarajčić, Ljerka Desić, Pero Dragila i Antun Brkić.

⁴⁰ HŠM — PAZ, Prosvjetni odjel ZAVNOH-a: Plan i program učiteljskog tečaja, lipanj 1944. godine. Izradio ga je Odjel narodne prosvjete ZAVNOH-a.

⁴¹ HŠM — PAZ, Prosvjetni odjel ZAVNOH-a: Nastavni plan i program za učiteljske tečajeve, br. 923 od 24. studenoga 1944. godine. Izdanje Odjela narodne prosvjete ZAVNOH-a.

⁴² AHZ, Prosvjetni odjel ZAVNOH-a: Izvješaj Prosvjetne komisije Privremenog oblasnog NOO-a za Slavoniju od 31. svibnja 1943, Izvršnom odboru ZAVNOH-a.

⁴³ HŠM — PAZ, Oblasni NOO za Slavoniju, K — 2607: Izvješaj Privremenog oblasnog NOO-a za Slavoniju od 19. srpnja 1943. godine (dok. bez broja i naslova).

⁴⁴ AHZ, Prosvjetni odjel ZAVNOH-a: Izvješaj Kulturno-prosvjetnog odbora Privremenog oblasnog NOO-a za Slavoniju, br. 204 od 21. listopada 1943, Prosvjetnom odjelu Izvršnog odbora ZAVNOH-a.

⁴⁵ HAO, Oblasni NOO za Slavoniju, K — 412: Izvješaj Uprave učiteljskog kursa u Orljavcu, br. 8 od 18. siječnja 1944, Oblasnom NOO-u za Slavoniju.

⁴⁶ AHZ, Prosvjetni odjel ZAVNOH-a: Izvješaj Ive Tošića o stanju prosvjete u Slavoniji, srpanj 1944, Prosvjetnom odjelu ZAVNOH-a.

⁴⁷ HAO, Oblasni NOO za Slavoniju, K — 412: Izvješaj Uprave učiteljskog kursa u Đulovcu, br. 63 od 15. rujna 1944. godine.

⁴⁸ HŠM — PAZ, Oblasni NOO za Slavoniju, K — 2607: Prosvjetni izvještaj Oblasnog NOO-a za Slavoniju, br. 1001 od 17. prosinca 1944, Odjelu narodne prosvjete ZAVNOH-a.

⁴⁹ AHZ, Prosvjetni odjel ZAVNOH-a: Izvještaj o radu Odjela narodne prosvjete ZAVNOH-a, br. 971 od 5. prosinca 1944, Predsjedništvu ZAVNOH-a.

⁵⁰ HAO, Oblasni NOO za Slavoniju (1943—1945): Izvještaj Učiteljske škole u Pakracu od 15. studenoga 1944, Okružnom NOO-u Nova Gradiška.

⁵¹ ZAVNOH, knj. I, Zagreb 1964, 512 (Nacrt plana i programa za anal-fabetske tečajeve, 5. studenoga 1943. godine. Izdanje Prosvjetnog odjela ZAVNOH-a).

⁵² IHRPH, NV — 68/36: Zapisnik sjednice Kulturno-prosvjetnog odbora Oblasnog NOO-a za Slavoniju od 8. prosinca 1943. godine.

⁵³ AHZ, Prosvjetni odjel ZAVNOH-a: Izvještaj Prosvjetnog odjela Oblasnog NOO-a za Slavoniju, br. 25 od 18. siječnja 1944, Prosvjetnom odjelu ZAVNOH-a.

⁵⁴ IHRPH, NV — 68/56: Zapisnik sjednice Izvršnog odbora Oblasnog NOO-a za Slavoniju od 26. veljače 1944. godine.

⁵⁵ AHZ, Prosvjetni odjel ZAVNOH-a: Dopis Prosvjetnog odjela ZAVNOH-a, br. 713 od 28. veljače 1944, Oblasnom NOO-u za Slavoniju.

⁵⁶ IHRPH, NV — 70/279: Izvještaj Prosvjetnog odjela Oblasnog NOO-a za Slavoniju, br. 182 od 23. travnja 1944, Prosvjetnom odjelu ZAVNOH-a. U izvještaju su nepotpuni podaci za okrug Brod i Osijek.

⁵⁷ AHZ, Prosvjetni odjel ZAVNOH-a: Izvještaj Prosvjetnog odjela Oblasnog NOO-a o prosvjetnim prilikama u Slavoniji (dok. bez naslova, broja i datuma).

⁵⁸ Historijski institut Slavonije, Slav. Brod, Okružni NOO Brod, K — 17/I, reg. 45—9/1: Izvještaj Kotarskog NOO-a Đakovo, br. 1462 od 20. prosinca 1944, Tajništvu Okružnog NOO-a Brod.

⁵⁹ HAO, Oblasni NOO za Slavoniju (1943—1945): Prosvjetni izvještaj Okružnog NOO-a Virovitica, br. 978 od 25. siječnja 1945, Oblasnom NOO-u za Slavoniju.

⁶⁰ HAO, Oblasni NOO za Slavoniju, K — 412: Raspored sati općeobrazovnog kursa, 27. srpnja 1944. godine. Upravu tečaja vodi Stjepan Ivezić, profesor.

⁶¹ Žene Hrvatske u narodnooslobodilačkoj borbi, knj. I, Glavni odbor Saveza ženskih društava Hrvatske, Zagreb 1955, 531.

⁶² ZAVNOH, knj. II, Zagreb 1970, 645.

⁶³ MRNH, Zagreb, Fond štampe (1941—1945): »Udarnica«, br. 2 od veljače 1943, 24.

⁶⁴ MRNH, Zagreb, Fond štampe (1941—1945): »Udarnica«, br. 4 od lipnja 1943, 20.

⁶⁵ Dr Mihajlo Ogrizović, Prosvjetni i kulturni rad s odraslima u Hrvatskoj za NOB-e, Savez narodnih sveučilišta NRH, Zagreb 1960, 15.

⁶⁶ IHRPH, KP — 108/76: Izvještaj Oblasnog komiteta KPH za Slavoniju od 13. prosinca 1943, Agitpropu Centralnog komiteta KPH.

⁶⁷ IHRPH, Zagreb, Fond štampe (1941—1945): »Glas Slavonije«, br. 33 od 14. prosinca 1944, 3.

⁶⁸ IHRPH, Zagreb, Fond štampe (1941—1945): »Glas Slavonije«, br. 16 od 21. studenoga 1943, 3.

MILAN LIPOVAC

EDUCATION AND SCHOOLS ON THE LIBERATED TERRITORY OF SLAVONIJA (1941—1945)

In Slavonija, in the specific and difficult conditions of the national liberation struggle and socialist revolution, from the first days

of the armed uprising, educational, political and cultural activity is initiated and organised among the people.

The strengthening of the units of the National Liberation Army, the extending of the liberated territory and the establishing of National Liberation Committees created, in late 1942, the necessary conditions for a broader and more varied cultural advancement of the people and the education of the younger generation. The first initiators and exponents of this activity supported by the Party were: regional commands, antifascist organisation and National Liberation Committees, particularly the village and municipal ones.

The leading body for education and the school system on the liberated territories in Slavonija was the Central Education Council for Slavonija and Srem. When in the November of 1943, the Regional National Liberation Committee for Slavonija was established, the bodies of democratic and revolutionary government of the people and their education departments took over the entire organisation of education, culture and schooling activity.

The first partisan elementary school was opened in Slavonija in late 1942. The new elements of education and moral upbringing linked the school with the national liberation struggle. The character formation aspect of the activity with the pupils, reflected, above all, in the pronounced ideological and political aspect of instruction, is central to the people's school.

The network of elementary schools grew. Its largest extent was reached in the closing months of 1944. At that time, there were 293 elementary schools (17,651 school age children and 13,092 attending school) in Slavonija. At the same time, in the liberated towns of Slavonija seven grammar schools, a teachers' training school and a number of secondary vocational schools were opened.

The new staff of people's teachers received their training at professional teachers' meetings, education consultations and conferences, and also at numerous district and regional teachers' training courses.

The broad activity at teaching young people and adults to read and write was carried out in the form of many courses. In the liberated towns and villages of Slavonija, in April 1944 alone, there were 157 courses for illiterates, attended by 2,814 people. The general education of adults was carried out by courses for repeaters, courses for the delegates of National Liberation Committees and general education courses.

In order to train professionals for the national economy and other services, medical, executive, administrative, law, book keeping, agricultural, veterinary and other courses were held.

The ideological education of political leaders was organised in the form of elementary, intermediate and advanced party and communist youth league courses, and the special courses of the Antifascist Women's Front.

The mass political, cultural and educational activity for young people and adults was carried out by youth and cultural centres. There were reading club meetings, cultural and educational meetings, popular lectures, wall newspapers, discussions of partisan papers etc.

In the field of culture and the arts there were many amateur theatre groups, singing groups, folklore groups and, from the autumn of 1943, the Theatre of National Liberation of Slavonija.